

1930'LU YILLARDA DOĞU TÜRKİSTAN'DA MİLLÎ MÜCADELE VE EDEBİYATA YANSIMASI*

Dr. Mehmet BULUT**

Öz: Doğu Türkistan'ın aslında bütün Türklüğün Çinlilerle olan mücadelesi yaratılışlarından bugüne dek sürmüştür. Çinlilerin Doğu Türkistan'a karşı son büyük saldırıları 1750'lerde başlayarak bugüne kadar gelmiş ve maalesef günümüzde Çin tahakkümü altındadır. Bu işgale bugüne kadar pek çok kere isyan eden Doğu Türkistan halkının giriştiği isyanlardan bazılarının adları şunlardır: Büyük-Küçük Hocalar İsyanı, Üçturfan İsyanı, Ziyavdin Hoca isyanı, Cihangir Hoca İsyanı, Yusuf Hoca İsyanı, Yedi Hoca İsyanı, Velihan Töre İsyanı, Kuçar ve Döngenler İsyanı. Makalemizde 1930'lardaki isyanda yazılan, Jarring Prov. 472'ye kayıtlı üç şiiri ele alacağız. Bu şiirlerden biri daha önce Alimcan Buğda tarafından yayımlanmış, diğer ikisi ise ilk kez makalemizde yayımlanacaktır. İlk bölümde Uygurlar hakkında genel bilgi verilmiş olup ardından da Doğu Türkistan Türklüğünün Çin ve Rus işgalcileriyle olan son yüz elli yıldaki mücadelesi anlatılmıştır. Bunun ardından bu mücadeleye Türkiye Türklüğünün katkısı incelenmiştir. Daha sonra ise bahse konu şiirler, transkrip alfabesine aktarılmış, karşılarında Türkiye Türkçesi verilmiştir. Bu sayede üç şiirden yola çıkarak şanlı mücadelenin duygusal ve tarihî tarafına bakacağız. Türkiye Türklüğünün katkısını gördüğümüz Altay şiirinin Doğu Türkistan'a ulaşmasını sağlayan, İttihat ve Terakki tarafından Doğu Türkistan'a öğretmen olarak gönderilen Ahmet Kemal İlkul olabilir. Bir başka ihtimal ise Türk askerî personeli tarafından ulaştırılmış olmasıdır. Şiirler; Kumul, Kaşgar ve Altay yer adlarını ihtiva ederek buralarda kazanılan zaferi anlatır. Şiirler teknik açıdan kusurludur. Ancak zor şartlar altında yazılan bu şiirlerden teknik başarı beklemek de pek doğru sayılmaz. Bu tür şiirlerde önemli olan bağımsızlığa ve zafere olan vurgudur. Ayrıca yüreklere vatan sevgisi ve iman aşılamaştır. Bu üç örneğin bu konuda önemli bir güce sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelime: Doğu Türkistan, Uygurlar, Cedit Hareketi, Ahmet Kemal İlkul, İzmir Marşı.

NATIONAL STRUGGLE IN EAST TURKISTAN IN THE 1930S AND ITS REFLECTION ON LITERATURE ABSTRACT

The struggle of East Turkestan, in fact the struggle of all Turks against the Chinese has been going on since their creation. The last major Chinese aggression against East Turkestan started

ORCID ID : 0000-0001-6137-096X

DOI : DOI: 10.31126/akrajournal.1312710

Geliş tarihi : 10 Haziran 2023 / Kabul tarihi: 12 Eylül 2023

* Bu makale daha önce 7-8 Nisan 2023 tarihinde Şanlıurfa'da düzenlenen Uluslararası Avrasya Dil, Tarih ve Kültür Kongresi'nde sözlü bildiri olarak özeti sunulmuştur.

**T.C. Millî Eğitim Bakanlığı.

in the 1750s and has continued until today and unfortunately it is under Chinese domination today. The names of some of the rebellions of the people of East Turkistan, who have rebelled against this occupation many times until today, are as follows: Big-Small Khoja Rebellion Uchturfan Rebellion, Ziyavdin Khoja Rebellion, Cihangir Khoja Rebellion, Yusuf Khoja Rebellion, Yedi Khoja Rebellion, Velihan Tore Rebellion, Kuchar and Dungans Rebellion. In our article, we will consider three poems written during the uprising in the 1930s and recorded in Jarring Prov. 472. One of these poems was previously published by Alimcan Buğda, and the other two will be published for the first time in this article. In the first part, general information about Uyghurs is given and then the struggle of East Turkistan Turks against Chinese and Russian invaders in the last one hundred and fifty years is explained. After that, the contribution of Turkish Turkey to this struggle is analyzed. Afterwards, the poems in question have been transferred to the transcript alphabet and the Turkish language has been given against them. In this way, we will look at the emotional and historical side of the glorious struggle based on three poems. Ahmet Kemal İlkul, who was sent to East Turkestan as a teacher by the Union and Progress Party, may have been the one who ensured that the Altai poem, in which we see the contribution of Turkish Turkishness, reached East Turkestan. Another possibility is that they were delivered by Turkish military personnel. The poems contain the place names of Qumul, Kashgar and Altai and describe the victory won there. The poems are technically flawed. However, it is not correct to expect technical success from these poems written under difficult conditions. What is important in such poems is the emphasis on independence and victory. It is also to instill love of homeland and faith in the hearts. We can say that these three examples have a significant power in this regard.

Key Words: East Turkistan, Uyghurs, Jadid Movement, Ahmet Kemal İlkul, Izmir Anthem.

Giriş

1. Doğu Türkistan ve Bağımsızlık Tarihi

Doğu Türkistan, Türk tarihi boyunca çeşitli Türk devletlerine ev sahipliği yapmıştır. “Uygur” ve “Oğuz” sözcüğünün kökeni Ögüz/Ügüz olup ilk ve asıl anlamı “nehir”dir. (İnayet) Bugün Doğu Türkistan Türklüğüne Uygur denmesi 20. yy’ın başlarında ortaya çıkmıştır. Bu tarihe kadar kendilerine hep Türk demişlerdir. Bunu yayımladığımız şiirlerde de açıkça görmekteyiz. Uygurlar bunun yanında bu coğrafyada yaşayan diğer Türk boyları Makedonyalı İskender’in mağlup edilmesinden itibaren Hun Devleti’ne bağlanmıştır (Özkan 285). Sonrasında Tabgaç, Göktürk, Ötüken Uygur Kağanlığı, Kara Hoca Uygur, Karahanlı, Kara Hitaylar, Cengiz, Timur, Seyidiye Hanlığı, Hocalar İktidarı dönemlerini yaşamıştır (Emet).

Ezelden beri Türklerle Çinliler arasında bir mücadele vardır. Göktürk Devleti sonrası 1750’lere kadar bölgede kurulan Türk devletleri, bağımsızlık sorununu pek yaşamamış; ancak 1750’lere gelindiğinde Türklerin kurdukları devletler zayıflamış ve bölgede Çin saldırıları başlamıştır. Bu tarihten itibaren Türkler bağımsızlık mücadelesi vermiştir. Aslında Doğu Türkistan’da Rusya’nın Çin’den daha ziyade bir etkisi vardı. Doğu Türkistan, 1926 – 1927 yılında Rusya’ya 10.238.000 altın ruble¹ değerinde mal sevketmiş ve 11.770.000

rublelik ithalat yapmıştı. Doğu Türkistan, 1932 yılında Çin'e 1.939.850 rupiye² değerinde, Sovyetler Birliği'ne ise, 10.647.000 rupiyelik mal ihracatı yapmıştı (Hayit, Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi 308). Bunun yanında Rusya kendi içindeki Türklerin de millî bir uyanışa girişmemesi için buradaki bağımsızlık hareketlerini Çin merkezi hükümetinden daha ziyade bastırmak gerektiğini düşünüyor ve bunun için Çin Genel Valisine silah ve asker yardımı yapıyordu (Hayit, Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi, 2004, s. 313). Rusya ve Çin ile mücadele için yapılan isyanlardan bazıları şunlardır: Büyük-Küçük Hocalar İsyanı, Üçturfan İsyanı, Ziyavdin Hoca isyanı, Cihangir Hoca İsyanı, Yusuf Hoca İsyanı, Yedi Hoca İsyanı, Velihan Töre İsyanı, Kuçar ve Döngenler İsyanı (Özkan 286). Bu isyanların bazıları başarıyla sonuçlanmıştı. Bunlardan biri 1873'te yaşanmıştır. Yakub Han, bir heyetle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na gönderildi. Heyet Sultan Abdülaziz ile görüşmüş ve ona biat ederek Doğu Türkistan Devletinin tanınmasını istemişlerdir. Sultan Abdülaziz; Doğu Türkistan Devletini tanımakla kalmamış, askeri mühimmat yardımı ile bazı subayları, Murat Efendi başkanlığında bir heyet olarak Kaşgar'a yollamıştır. (Hayit, Türkistan Rusya ile Çin'in Arasında 148) Bu, Batı Türklüğünün son yardımı olmamıştır. Bu konuda Devlet Arşivlerinde 76 belge vardır. Hepsi Türkistan ahalisinin emniyeti için yayınlanan ferman, emir, halkın sorunlarını dile getiren bilgiler, raporlar vb.dir (Komisyon). Makalemizde konu ettiğimiz Altay şiirinin varlığı bu yardımların başka bir delilidir.

Çin istilası ve ardından gelen şanlı direnişler sözlü edebiyata büyük destanlar kazandırmıştır. Bunlardan en ünlüsü 1827 mücadelesine katılan *Nazuğum* adlı kadının başına başına gelenleri ve Çin zulmüne karşı direnişi anlatan *Nazuğum Destanıdır* (Turan 769) Bundan başka örnekleri de şunlardır: Bilal Nazım'ın *Gazat der Mülk-i Çin*, Çangmoza Yusufhan Destanı; Molla Şakir'in *Zafername*, Seyit Muhammed Kaşı'nın *Şerh-i Şikeste*, Aşur Ahun Garibi'nin *Emir Ali Destanı*, Molla Musa Sayrami'nin *Tarih-i Hamidi*; Arzu Muhammed'in *Emir Ali*, Umudi'nin *Cengname*; Muhammed Alem'in *Tarih-i Kaşgari*; Kasım Bey'in *Gulca Vakıatları Beyanı*; Muhammed Salih Yarkendi'nin *Gazatü'l-Müslimin*; Molla Yusuf'un *Gazat Der Mülk-i Çin*; Şeyh Garibi'nin *Tarihnameyi Yakup Han*; Kurban Sufi Seferbay'ın *Tarih Be Dövlet*; Molla Musa Sayrami'nin *Tarih-i Emiyye* (Özkan 297; Turan 775). Ele aldığımız şiirler de

1. Doğu Avrupa'daki birkaç ülke tarafından günümüzde veya geçmişte kullanılan para birimi. İlk olarak Rus İmparatorluğu'nun para birimi olan ruble, hâlen Belarus ve Rusya Federasyonu'nda ve Rusya'nın askerî varlığının bulunduğu Kırım, Abhazya, Güney Osetya ve Transdinyester'de kullanılmaktadır. Bir ruble 100 kopeyka (Rusça: копейка) etmektedir.

2. Rupi (rupee, rupiah, rupaya, rupaye ya da rufiyaa olarak da bilinir) bazı Asya ülkelerinde kullanılan paralara verilen genel addır.

işte bu destanlar edebiyatının bir örneğidir. Şiirimize konu olan Kumul İsyanı'nın çıkışı ile ilgili olarak Baymirza Hayit (Hayit, Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi, 2004, s. 309) şu bilgiyi vermektedir:

“Hami ahalisi, Çinlilere karşı ayaklanmak için bir fırsat arıyordu. 1930 sonlarında bir Çinli subay, ünlü bir Hamili olan Salih Dorğa'nın kızı ile zorla evlenmeye teşebbüs etti. Bu ise, bir Müslüman için hakaret sayılırdı. Dorğa, taktik sebeplerden dolayı bu evlenmeye razı olmuş gibi göründü; düğünün 1931 yılının ilkbaharında yapılması kararlaştırıldı. Düğüne, 50'ye yakın Çinli katıldı. Bu misafirler sarhoş olduktan sonra Dorğa, hepsinin kurşuna dizilmesini emretti. Silahını alarak düğünü terketti ve Hami'de ayaklanmayı başlattı. Dorğa'ya, daha önce birçok defa Çinlilere karşı silahlı mücadele vermiş olan Hamili Hoca Niyaz Hacı da katıldı. Sonra bu zat ayaklanmanın önderi olarak seçildi.”

Hoca Niyaz Hacı önderliğinde Nisan 1931'de Kumul ayaklanması ve sonrasında yaşanan zafer, ele aldığımız şiirlerin konusunu oluşturmaktadır. Bu isyan sonucunda 12 Kasım 1933'te Kaşgar'da Hoca Niyaz Hacı'nın başkanlığında Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak Ocak 1934'te Rusların Döngen³ Lideri Ma Jung Ying'i yenerek Kaşgar'a ilerlemesiyle bu devlet sona ermiştir (Emet 38-39). Hoca Niyaz, 1938'de idama mahkûm edilmiştir. (Ruzibaki) (Taşağıl)

Bu şiirlerden Altay Dağlarında şeklinde başlayan şiir daha önce Alimcan Buğda tarafından *Türk Yurdu* dergisinde yayımlanmıştır.⁴ Bu şiir, o günkü Doğu Türkistan coğrafyası ve şartlarına Mahmud Nedim tarafından uyarlanmıştır. Diğer ikisi ilk kez gün yüzüne çıkacaktır. *Altay Marşı* olarak verilen şiirin 1914'te *Kafkasya Marşı* olarak bestelendiği bilinmektedir. Bazı kaynaklarda İzzeddin Hümayi Elçioğlu tarafından I. Dünya Savaşı'nın Kafkasya Cephesi için *Kafkasya Marşı* olarak 1914 yılında bestelendiği bilgisi geçer.⁵ Bazı kaynaklarda ise bestecisi Kaptanzade Ali Rıza Bey'dir.⁶ Güfte yazarı bilinmemektedir.

2. Ahmet Kemal İkbal ve Teşkilat-ı Mahsusa Üyeleri (A. Hikmet Bey, S. Sami Bey, H. Emrullah Bey, İbrahim Bey ve Hüseyin Bey)

Bu şiiri Doğu Türkistan'a ulaştırma ihtimali olan kişilerden biri Ahmet Ke-

3. Moğol Hükümdarı Kubilay Han zamanında (1260-1294) Budist Tatar ve Moğollar'ın bir kısmının Müslümanlığı kabul etmesi üzerine bunlara “eski dininden dönmüş, ihtida etmiş” anlamında Döngen denilmiştir. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dongen>

4. 1933'te Doğu Türkistan'da Yayımlanan İstiklâl Mecmuası'nda Dikkat Çekici Bir Marş: Altay Dağları <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=5086>

5. <https://www.haberturk.com/izmir-marsi-4-kita-izmir-in-daglarinda-cicekler-acar-iste-kurtulus-savasi-sirasinda-yazilan-izmir-m-2196223> 27.03.2023

6. <https://t24.com.tr/k24/yazi/kafkasya-daglarinda-cicekler-actiran-kaptanzade-ali-riza-bey%2C2714> 27.03.2023

mal İlkul'dur. İttihat ve Terakki'nin isteğiyle Doğu Türkistan'a öğretmen olarak gitmiştir. 19 Nisan 1914'te Artuş'ta Daru'l-muallimin-i İttihat adlı öğretmen okulunu ve bu okulun ihtiyaçları için Cemiyet-i İslamiye adlı bir vakfi açmıştır. Burada halkı bilinçlendirmek için çaba sarf etmiş ancak bağınaz yerli halk ve özellikle Türkistan'ın aydınlanmasını istemeyen Rus ve Çin yönetimlerinin baskısıyla bu okul kapatılmış ve Ahmet Kemal İlkul sürgüne gönderilmiştir. Doğu Türkistan'da şehir şehir gezdirilerek en sonunda Şangay'a gönderilmiş, buradan Almanya'ya geçmiş, sonrasında da Türkiye'ye dönmüştür. Altı sene dört ay süren bu aydınlanma yolculuğunda Türkistan'ın çocuklarına millî duyguları, millî kültürü, fen bilimlerini, coğrafyayı, beden eğitimini öğretmiştir. 1939'da Türkiye'ye gelen İsa Yusuf Alptekin, Ahmet Kemal ile görüşmüş ve hizmetlerinin unutulmadığını, daima hatırlandığını söylemiş ve ona teşekkür etmiştir (Ahmet Kemal İlkul).

Ahmet Kemal İlkul, hatıralarında eğitim faaliyetleriyle ilgili olarak “*Şiirler okutuyor, muhatabı heyecana getirecek hareketli ve parlak sözlerle kürsülerde vaaz etme usulleri öğretiyordum...halkın huzurunda çocuklara nutuklar söylüyor, yanık hitabelerle halkın hamiyet ve heyecanı körükleniyordu.*” (Ahmet Kemal İlkul 101). Ahmet Kemal İlkul'un hatıralarını düzenleyip yayınlayan Yusuf Gedikli'nin notlarında “*Öğrencilere öğrettiği marşlar Kaşgar halkının ezberi olmuştur.*” demektedir (Ahmet Kemal İlkul, s. 120).

Ayrıca eğitim dili olarak bağınaz mollaların itirazlarından ikisi olan *İstanbul Türkçesiyle eğitim yapılmasın ve hüsn-i hat Kaşgarca yazılsın, İstanbul kaideyi hattiyesi terk edilsin* çıkışından burada İstanbul Türkçesi ile de eğitim verildiği anlaşılmaktadır (Ahmet Kemal İlkul). 19.yüzyılın 80'li yıllarında Tanrı Dağı'nın kuzeyi ve güneyinde ağır bir cehalet hükmetmektedir (Tevekkül). İlkul'un da ifade ettiği gibi bu cehalet had safhadadır. Şiirleri incelediğimizde bu şiirlerde Batı Türkçesinin de özelliklerini görüyoruz. Bu etkiyi bu okullardaki eğitime bağlayabiliriz. Tabii bu eğitimde Cedit Hareketi'nin etkisinden de bahsetmeliyiz. Cedit, Uygur toplumunu geliştirmek için çok büyük katkıda bulunmuştur. Sovyetler Birliği'nin asimilasyon politikalarına karşı koyan ve Türk birliğini savunan, ıslahatçı, cesaretli, yeniliğin temsilcisi olan İstanbul, Kazan, Kahire, Dehli gibi merkezlerdeki gelişmelerden etkilenecek muhafazakâr geleneği koruyan ve Türk İslam çizgisinden giden yenilikçi Ceditçilerden; kardeş Musabayuflar, Abduqadir Damollam, Qutluq Hacı Şewqiy, Memetili Ependi'leri saymak mümkündür (Tevekkül). Bunlara ek olarak Hüseyin Musabay, Bahavudun Musabay, Taş Ahunum, Mahsud Muhiti, Hamid Hacı, Sâbit Damollam, Kurban Koday, Mesut Sabri Baykuzu eklenebilir (Karluk, Tatar Türklerinin Uygur Türklerindeki Cedit Eğitimine Etki ve Katkıları Üzerine). Bunlardan en önemli örnek Musabayuf kardeşler 1870 yılından başlaya-

rak Uygurlarda ilk Usul-i Cedit eğitimini uygulayarak Uygur modern maarifinin temelini kurmuştur (Tevekkül). Bunun yanında Türkiye'den giden Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinin de etkisinden bahsedebiliriz. Burada giriştikleri işlerden biri de millî duyguları güçlendirmektir (Adil Hikmet Bey 123). Ayrıca Osmanlı'nın gönderdiği askeri personel de ilk önce askerî alanda yenilikler yapmıştır Eğitim alanındaki yenileşme tamamen Usul-i Cedidi esas almış olup İstanbul, Kazan, Kırım etkisinde gelişmeye başlamıştır. Bu amaçla İstanbul'a gönderilen öğrencilerin dönüşü hem de İstanbul, Kazan, Ufa'dan davet edilen öğretmenlerin emekleriyle kısa zamanda büyük mesafeler kat edilmiştir (Karluk, Uygur Yenilenmesi Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine). Bu gibi girişimler neticesinde Türkiye Türkleri Türkistan coğrafyasındaki kardeşlerini birlik hâline getirme, aydınlatma, millî bilinç kazandırma gibi faaliyetleri sonucunda bugün dahi Doğu Türkistan Türklüğü, Çin yönetimine direniş göstermekte ve millî benliklerini korumaya çalışmaktadır.

Jarring Prov. 472'de kayıtlı Arap harfli el yazması mektupta yer alan şiirlerin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımını aşağıda veriyoruz. Bunu yaparken ufak tadilatlar yaptık. Bunlar, yay ayrıca içerisinde gösterilmiştir. Başkaca bir müdahalede bulunmadık. 2. ve 3. şiire başlamadan önce şiirin ne için yazıldığı bilgisi de yazar tarafından verilmiştir.

3. Şiirlerle İlgili Teknik Bilgiler

Bu şiirler Jarring koleksiyonunda 472 numara ile kayıtlıdır.⁷ Bu koleksiyondaki bilgilere göre 1933 yılında Yeni Hisar'da bir molla tarafından Arap harfleriyle kopyalanarak posta ile Jarring'e gönderilmiştir. Kâğıt olarak Sovyet yapımı beyaz yazı kâğıdı tercih edilmiştir. Boyutları 175*115 mm'dir. Metne sonradan sayfa numarası eklenmiş (1, 2, 3, 4) ancak 4 numara verilen sayfanın ilk sayfa olması gerektiği, anlam bütünlüğü açısından bakıldığında anlaşılmaktadır. Diğer 3 sayfa ardından gelmektedir (4-1-2-3). Şiirlerde geçen yer adlarına göre şiirlere o şehrin adı verilmiştir. *Altay Tağları* şiiri, Şarki Türkistan İstiklal Cemiyeti'nin yayın organı olan *İstiklal Mecmuası*'nın 69. sayfasında, Hicri 1352 yılı Ramazan ayında (Miladi Aralık-1933, Ocak 1934) yayımlanmıştır. Başmuharriri Sufizade'dir. Şiarı; dinde, dilde, fikirde, işte birliktir. İki haftada bir sayı çıkacağı dergide ifade edilmiştir. Bu dergi İsveç'in Kaşgar'da bulunan misyonunda basılmıştır.⁸

Jarring'e ulaşan bu şiirleri çeviri yazı işaretleriyle ve Türkiye Türkçesine aktararak verilmiştir. Şiirler teknik olarak zayıftır. Bunlardan ölçü hataları sıkça yapılmıştır. Kumul şiirinde ölçü 10'lu hece ölçüsü iken 3, 7, 10, 11. Sa

7. https://uyghur.linguistics.indiana.edu/manuscripts/Jarring_Prov_472.facsimile.xhtml

8. <https://turkistanilibrary.com/sites/default/files/1933-1.pdf>

tırlarda 9 hece bulunmaktadır. Altay şiiri 11’li ölçü ile yazılmışken 9, 10. satırlarda 8; 7, 13, 21, 22 satırlarda 9; 1, 8. satırlarda 10; 23 ve 24. satırlarda 12 hece bulunmaktadır. Kaşgar şiiri 8’li ölçü ile yazılmıştır. Ancak 23. satır 6; 3, 7, 8, 9, 11, 15, 41, 70, 79, 80. satırlar 7 heceden oluşmaktadır. Ancak içinde bulunulan savaş ortamında oluşturulan bu şiirlerde önemli olan millî heyecanı arttırmak ve zafere giden yolda insana moral vermektir. Şiirler bu yönüyle okuyucularına hitap etmektedir.

Doğu Türkistan Türkçesi

Ol Kumul şehridin çıktığı şîrler
Her şehirdin kopup mañdı erler
Durıñız intikâm vaqtide
Uyğanıñız dîn-i İslâm ‘askeri

Kâfirni öltürgen gâzi bolğay
Öltürsem ol egem râzi bolğay
Durıñız intikâm vaqtide
Uyğanıñız dîn-i İslâm ‘askeri

Düşmannıñ yolını tosmagunça
Koymasmız başın kesmegünçe
Durıñız intikâm vaqtide
Uyğanıñız dîn-i İslâm ‘asker

Doğu Türkistan Türkçesi

Kumul’dın buzulğan vaqtide oqulğan şî’ir

Altay tağları çiçekler açar
Altın, kümüş ordu sırmalar saçar
Bozulmuş Hıtâyılar yel kibi kaçır
Arslan yigitler çoğalap at çapar
Kader böyle emiş ey garîb ana
Kanım fedâ olsun böyle vațana

Mên bir Türk’üm ölmek isterim
Dünyâya hâkim bolmaq isterim
Eger şehîd olur eşem
Cennet bolur mênim yerim
Kader böyle emiş ey garîb ana
Kanım fedâ olsun böyle vațana

Altay tağları qar, su tağları
Şehîd olanları anası ağlar

Türkiye Türkçesi

O Kumul şehriden çıktığı aslanlar
Her şehirden kalkıp yürüdü erler
Kalkın intikam vaktinde
Uyanın İslam’ın askeri

Kâfiri öldüren gazi olur
Öldürsem o Tanrı’m razı olur
Kalkın intikam vaktinde
Uyanın İslam’ın askeri

Düşmanın yolunu engellemedikçe
Durmamız başını kesmedikçe
Kalkın intikam vaktinde
Uyanın İslam’ın askeri

Türkiye Türkçesi

Kumul’un alındığı vakitte okunan şiir

Altay dağlarında çiçekler açar
Altın, gümüş ordu sırmalar saçır
Bozulmuş Çinliler yel gibi kaçır
Arslan yigitler kovalayarak at koşturur.
Kader böyle imiş ey garip ana
Kanım feda olsun böyle vatana

Ben bir Türk’üm, ölmek isterim
Dünyaya hâkim olmak isterim
Eğer şehit olur isem
Cennet olur benim yerim
Kader böyle imiş ey garip ana
Kanım feda olsun böyle vatana

Altay dağları, kar su dağları
Şehit olanların anası ağlar

Atasız yetimler yollara bakar
Maḥzūn kōzleri yūreknı yakar

Kader böyle emiş ey ġarīb ana
Kanım fedā olsun böyle vatana

Altay taġlarında kōydüm sıcaġda
Dōner dolaşırım mıltıġ kucaġda
Dūřman cāyın izlep ařtarıp
Tinmey tūnde kūnde her yāġda

Yařař ḥvācem Niyāz Ġāzi miņ yařa miņ
Yařař ḥvācem Niyāz Ġāzi miņ yařa miņ

Doġu Tūrkistan Tūrkçesi Doġu

Ėmdi Ḥıřāy bilen birleřiřip
Tōngen ũstige hūcūm aytadılar.

Keçtim Kařġar yaġasına
Tūřtüm Tōngen arġasına
Beg ġahramān dēyūrler
Tūrkistān'ın ordusına

Ḥvācem Niyāz Ġāzi Ata
Ḥvācem Niyāz Ġāzi Ata
Ġkbāliņ parlak olsun
Orduņlar miņler yařa

Hememiz yaş 'askermiz
Dīn ĩmān bar ġalbimizde
Tūrk'niņ ġalbi tinç olsun
Rāġat Ėtsūn yurtumuzda

Ḥvācem Niyāz Ġāzi Ata
Ḥvācem Niyāz Ġāzi Ata
Ġkbāliņ parlak olsun
Orduņlar miņler yařa

Ḥaġ te'āla raġmānımız
Dīn-i Ġslām ĩmānımız
Ceng ũ cedel aytġanımız
Fedā olsun emvālimiz
Fedā olsun evlādımız
Fedā olsun miņ cānımız

Atasız yetimler yollara bakar
Mahzun gōzleri yūreġi yakar

Kader böyle imiş ey ġarip ana
Kanım feda olsun böyle vatana

Altay daġlarında yandım sıcaġta
Dōner dolařırım tūfek kucakta
Dūřman yerin izleyip arayıp
Durmadan gece gūndūz her tarafta

Yařa Hocam Niyaz Gazi, bin yařa bin
Yařa Hocam Niyaz Gazi, bin yařa bin.

Tūrkistan Tūrkçesi

řimdi Ćin ile birleřiřip
Tōngen ũstüne hūcumu anlatırl

Geçtim Kařġar yaġasına
Tūřtüm Tōngen arġasına
Beġ ġahraman diyorlar
Tūrkistan'ın ordusuna

Hocam Niyaz Gazi Ata
Hocam Niyaz Gazi Ata
Ġkbalin parlak olsun
Orduņa binler yařa

Hepimiz geņç askeriz
Din iman var kalbimizde
Tūrk'ūn kalbi huzurlu olsun
Tūrk'ūn kalbi huzurlu olsun

Hocam Niyaz Gazi Ata
Hocam Niyaz Gazi Ata
Ġkbalin parlak olsun
Orduņa binler yařa

Hak teala rahmanımız
Hak teala rahmanımız
Cenk ve mũcadele sōylediġimiz
Feda olsun mallarımız
Feda olsun evladımız
Feda olsun bin canımız

Hak te'ala yolıda
Din-i İslâmın koyıda
Ceng ü cihadın oyıda
Fedâ olsun emvâlimiz
Fedâ olsun evlâdımız
Fedâ olsun miñ cânımız

Bizge hağan kâfirleri
Haddini aşkan zalimleri
Salğan külfet zincirleri
Fedâ olsun emvâlimiz
Fedâ olsun evlâdımız
Fedâ olsun miñ cânımız

Nuşret tapsun İslâmımız
Kuvvet tapsun imânımız
Raḫmet kılsun raḫmânımız
Fedâ olsun emvâlimiz
Fedâ olsun evlâdımız
Fedâ olsun miñ cânımız

Ġafletdin bîdârimiz
Himmet ğayret bazarımız
Zalimlerin bîzarımız
Fedâ olsun emvâlimiz
Fedâ olsun evlâdımız
Fedâ olsun miñ cânımız

Yaş yigitler ğayretleri
Pehlivanlar himmetleri
Keldi bizge nevbetleri
Fedâ olsun emvâlimiz
Fedâ olsun evlâdımız
Fedâ olsun miñ cânımız

Yâ rabb haqq-ı levḫ kalem
Be-haqqı nebî muḫterem
Bizlerni kıl sâbit kadem
Fedâ olsun emvâlimiz
Fedâ olsun evlâdımız
Fedâ olsun miñ cânımız

Ġayret eyleñ millet için
Hârlık, zârlık, zillet için
Esâretke nuşret için
Kâmil bolsun imânımız

Hak teala yolunda
İslam dinin uğrunda
Cenk ve cihadın düşüncesinde
Fedâ olsun mallarımız
Fedâ olsun evladımız
Fedâ olsun bin canımız

Bize hakan kâfirleri
Haddini aşan zalimleri
Vurdukları eziyet zincirleri
Fedâ olsun mallarımız
Fedâ olsun evladımız
Fedâ olsun bin canımız

Zafer kazansın İslam'ımız
Kuvvet bulsun imanımız
Raḫmet kılsın raḫmanımız
Fedâ olsun mallarımız
Fedâ olsun evladımız
Fedâ olsun bin canımız

Ġafletten uyanmışız
Himmet ğayret pazarımız
Zalimlerden bıkmışız
Fedâ olsun mallarımız
Fedâ olsun evladımız
Fedâ olsun bin canımız

Genç yiğitlerin ğayretleri
Pehlivanların himmetleri
Geldi bize nöbetleri
Fedâ olsun mallarımız
Fedâ olsun evladımız
Fedâ olsun bin canımız

Ya rabbi, Levhi mahfuzdaki kalem hakkı
Muḫterem peygamber hakkı ile
Bizlerin ayağını sabit kıl
Fedâ olsun mallarımız
Fedâ olsun evladımız
Fedâ olsun bin canımız

Gayret eyleyin millet için
Değersizlik, zayıflık, zillet için
Esareten kurtuluş için
Olgunlaşsın imanımız

Dīn-i İslām milletleri
Peygamberniñ sünnetleri
Cihād kılmak haşletleri
'Ālī bolsun vicdānımız

Oğuz Hān'niñ evlādı miz
Çingiz, Timur ahfādı miz
Şā'nı büyük ecdādımız
Türk kanıdur kanımız
Ehl-i İslām uyğanıñız
Haq yolıda tepreniñiz
Zālimlerge körsetiñiz
Millet yolıda şā'nımız

Kara Hıttāy zālimleri
Yetsün ilhāk hā'inleri
Çıkmay qalsun hiç tenleri
Tāzelensün vaṭanımız
Ey Türk oğlu sen patma
Kolluqlarığa patma
Dīn (ü) vaṭanıñız satma
Üstün bolsun iqbālımız

Artuşluq Kaşğar'da kozğalıp Hıttāy
üstigehücüm kılğanda oquğan şi'iri
āvāzi tola çıraylıq⁹

İslam dininin milletleri
Peygamberin sünnetleri
Cihat kılmak yaratılışları
Yüce olsun vicdanımız

Oğuz Han'ın evladınız
Cengiz ve Timur'un evladınız
Şanı büyük atalarımız
Türk kanıdır kanımız
İslam toplumu uyanınız
Hak yolunda çalışınız
Zalimlere gösteriniz
Millet yolunda şanımız

Çin zalimleri
Bitsin hainlerin ilhakı
Çıkmayıp kalsın hiç bedenleri
Temizlensin vatanımız
Ey Türkoğlu sen batma
Düşman eline düşme
Dini ve vatanı satma
Üstün olsun ikbalimiz

Artuşlu Kaşğar'da ayağa kalkıp
Çin üstüne hücum kıldığında okunan
şiiri sesi çok güzel

4. Şiirde İfade Edilmek İstenenler

Şiirlerde anlam olarak şunlar karşımıza çıkmaktadır: Kumul şiirinde, civar Türk yurtlarından gelenler tarafından Kumul'un alınmasıyla başlayan bu şiir, İslam âlemini içinde olduğu miskinlikten uyandırmaya çalışan bir nida taşıyor. Ayrıca İslam'ın cihat ülküsünü de hatırlatmakta ve düşmanı yurttan def etmeyi dile getirmektedir.

Altay şiirinde, zaferin getirdiği mutluluk ve bahar havasıyla dağların çiçeklenmesi, ordunun ihtişamı ve Çinlilerin kaçıışı ile şiire başlanır. Türk'ün düşmanı kovalaması ve bunun kader sayesinde olduğu da ifade edilir. Kanını ve canını vatan için feda edebileceği ise şiirin en hâkim ifadesidir. Türk'ün bağımsızlık aşkı ve bu uğurda şehit olmayı bir şeref saydığını da dile getirir. Ancak bunun sonucunda anaların ve evlatların acı çektiğini de söyler. Sıcakta, her türlü zorlukta düşmanı takip ettiğini, onu kovaladığını söyledikten sonra o günkü isyanın lideri ve kurulacak devletin de lideri olacak Hoca Niyaz Hacı'ya övgüyle şiire son verilir.

9. Sayfanın sağ boşluğuna dikey yazılmış.

Kaşgar şiirinde, Uygur savaşçılarının Kaşgar'a geçişi ve Töngenlerin peşine düşüşü anlatılmaktadır. (İsyanın başlarında Müslüman Çinli olan Töngenler ile Hoca Niyaz arasında iş birliği yapılmış ancak sonra aralarında güç paylaşımı meselesinde sorunlar yaşanmış ve birbirine saldırmışlardır.) Hoca Niyaz için yapılan duanın ardından genç askerlerin dinlerine olan bağlılığı ve Türk'e övgüden sonra halkın öz yurdunda rahat olmasını temenni edilmektedir. Tanrı'ya, İslam'a olan inanç, savaşa olan lüzum ve bunlar için her şeylerini fedâ edecek olan bir imanı ifade edilmektedir. Kendilerine uygulanmak istenen zulme razı olmadıklarını, İslam'ın gereklerini yerine getirmek için mücadeleyi sürdüreceklerini bu uğurda her şeylerini feda edeceklerini söylenmektedirler. Artık gafletten uyandıklarını, Çin zulmünden bıktıklarını bu yolda ölümü göze aldıklarını; gençlerin amaçlarının bu olduğu ifade edilir. Levh-i mahfuzdaki kalem hakkı ve peygamber hakkı için Tanrı'dan istekte bulunulmakta ve ayaklarının sabit olmasını yani topraklarından geri çekilmemelerini istemektedirler. Millet için bu zorluklara katlanmalı ve sonunda kurtuluşa ermek istedikleri, imanlarını arttırmak, İslam'ın gereklerini yapmak, bu uğurda cihat etmek ve vicdanlarını yüceltmektir, dilekleri. Oğuz Han, Cengiz ve Timur gibi büyük Türk atalarına atıfta bulunarak tarihteki şanlı zaferleri özlemekte ve Türk olmaktan gurur duyulmaktadır. Çin'in esaretinin bitişi ve hür bir vatana kavuşmak özlemi de dile getirilir.

5. Şiirlerde Tespit Edilen Batı Türkçesi Özellikleri

- *Durınız*: dur- fiili Doğu Türkçesinde tur- şeklinde yazılır (Necip 427).
- fedâ *olsun*, parlağ *olsun*, tinç *olsun*, şehid *olanları*, *olur*: ol- fiili Doğu Türkçesinde genellikle bol- şeklinde yazılır (Necip 47). Ancak ol- şekli Çağatay Türkçesinde de kullanılmıştır. Nevâî: Rûzgârım dek hem olğanda qarangu kélmedi.
- *yollara, yaqasına, arqasına, ordusına, dünyāya*: Yönelme hâl eki Doğu Türkçesinde genellikle –g A'dır (Öztürk 51). Ancak +a'lı şekline de rastlanır. Nevâî: Boyına âşık senuber yüzine gül zâr erür.
- *Böyle*: Bu zarf günümüz Özbek Türkçesinde bunday, bunaqa, bu kabi (Yusupova 96) Yeni Uygur Türkçesinde de bundak (Necip 52) şeklindedir. Ancak Çağatay Türkçesinin Klasik döneminde rastlanmaktadır. Nevâî'de: İsteben ey hasta Nevâî nevâ / Böyle seferğa kıılır erseñ havâ.
- *İsterim*: Yeni Uygur Türkçesinde geniş zaman çekiminde zamir menşeli şahıs ekleri eklenir (Öztürk 79). *ister mên*. Buradaki kullanım Batı Türkçesindeki şekliyledir.
- *Dön-*: bu fiil Özbek Türkçesinde aylan-, buril-, qayril-, qayt-, o'zgar- (Yusupova 167) Yeni Uygur Türkçesinde de bu fiil yerine aylan, burul-, kayril-, kayt-, özger- (Necip) fiileri kullanılır.

Batı Türkçesine ait kimi unsurların modern Uygur Türkçesinin dayandığı tarihî Çağatay Türkçesinde de kullanılıyor olması, bunlara şiirde daha rahat yer verilmesine yol açmıştır.

Sonuç

Daha önce yayımlanmamış 2 şiiri ve Alimcan Buğda tarafından *Türk Yurdu* dergisinde yayımlanmış bir şiiri ele aldığımız bu makalede Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesindeki bir bölüm olan Kumul ayaklanmasının şiire nasıl yansındığını göstermeye çalıştık. Ayaklanma sırasında yazılan ve millî duyguları dile getiren bu şiirler, kazanılan zaferi ve o güne kadar çekilen zulümlerin neticesinde elde edilen mutluluğu ifade etmektedir. Şiirlerin teknik olarak mükemmel olmadığını söyleyebiliriz. Ölçülerde yapılan teknik hatalar ve yazımda yapılan yanlışlardan yola çıkarak şiiri kaleme alan kişinin çok iyi eğitim almadığını veya ezberden yazdığı için unuttuğu kısımları hatalı yazdığını söyleyebiliriz. Örneğin 3. şiirin 54. satırındaki *muhterem* sözcüğünde elif harfi konmazken yazar burada son ünlü için elif kullanmış محترم şeklinde yazmıştır. Bir başka örnek de 3. şiirin 73. satırında *zâlimlerge* sözcüğünde *i* ünlüsü için ye (ى) harfi konmazken yazar bunu ظالميركه şeklinde ye'li (ى) yazmıştır. Bu gibi birkaç yazım yanlışı daha vardır. Bu durumu Batı Türkçesi imlasıyla yerli imlanın karışık olmasına da bağlayabiliriz.

Türkiye'nin bu zafere olan katkısını Altay şiirinin aslında *Kafkasya Marşı* oluşu sebebiyle görebiliriz. *Kafkasya Marşı*'nin Türkiye Türkleri tarafından bu coğrafyaya taşınması yapılan yardımların bir delilidir. *Altay şiiri*; Ahmet Kemal İlkul, Adil Hikmet Bey, Selim Sami Bey, Hüseyin Emrullah Bey, İbrahim Bey, Hüseyin Bey ve daha adı anılmayan birçok Türkiye Türkünün esir kardeşleri için giriştiği mücadelenin yansımasıdır. Ayrıca Uygurlar, 1885'te kurulan ilk Cedit okulu *Hüseyniye* mektebinin kuruluşundan XUAR¹⁰ kuruluncaya kadar olan süreçte İstanbul merkez Türkiye Türk yenileşmesinden çeşitli düzeylerde nasibini alarak gelişmeye devam etmiştir (Karluk, Tatar Türklerinin Uygur Türklerindeki Cedit Eğitimine Etki ve Katkıları Üzerine). Diğer şiirlerde ise Türk'ün bağımsızlığa olan aşkını, zulme direnişini ve ölümü bunlar uğruna tercih edebileceğini görmekteyiz.

10. 1949'da Çin Komünist Partisi'nin iktidara gelmesiyle kurulan idari sistem.

KAYNAKÇA

- Adil Hikmet Bey, Haz. Yusuf Gedikli. *Asya'da Beş Türk*. İstanbul: Ötüken, 2012.
- Ahmet Kemal İlkul, Haz. Yusuf Gedikli. *Çin-Türkistan Hatıraları Şangay Hatıraları*. İstanbul: Ötüken, 1997.
- Alptekin, Erkin. *Uygur Türkleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1978.
- Emet, Erkin. *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Ankara: TDK, 2015.
- Hayit, Baymirza. *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004.
- . *Türkistan Rusya ile Çin'in Arasında*. İstanbul: Otağ Yay., 1975.
- İnayet, Alimcan. «“UYGUR” SÖZCÜĞÜNÜN KÖKENİ VE ANLAMI ÜZERİNE YENİ BİR YAKLAŞIM.» *VI. Türk Dili Kurultayı*. Dü. TDK. TDK, 20-24 Ekim 2008. 1-8.
- Karluk, Abdurreşit Celil. «Tatar Türklerinin Uygur Türklerindeki Cedit Eğitimine Etki ve Katkıları Üzerine.» *Emelimiz Kırım* (2002): 30-37.
- . «Uygur Yenilenmesi Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine.» *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi* (2009): 290-328.
- Komisyon. *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*. Ankara: TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2004.
- Necip, Emir Necipoviç. *Yeni Uygur Türkçesi (İklil KURBAN)*. Ankara: TDK, 2013.
- Özkan, Nevzat. *Türk Dilinin Yurtları*. Ankara: Akçağ, 2017.
- Öztürk, Rıdvan. *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK, 2020.
- Ruzibaki, Mehmet. «Damolla Sabit B. Abdülbaki: Temel Kelami Düşünceleri.» *Kelam Araştırmaları* (2014): 253-276.
- Taşgöl, Ahmet. <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan>. tarih yok. 6 9 2023.
- Tevekkül, Mihrullah. «Uygurlarda Ceditçilik Hareketi ve Onun Etkisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme.» *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. Dü. Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), 2014. 431-439.
- Turan, Şekür. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Yusupova, Nasiba. *Türkçe-Özbekçe Sözlük*. Ankara: TDK, 2018.
- Çevrimiçi Kaynaklar**
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Hoca_Niyaz. (2022, Ağustos 12). 4 5, 2023 tarihinde alındı
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Hoca_Niyaz. 12 Ağustos 2022. 5 4 2023.
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/dongen> 8 Eylül 2023.